

Jerzy Gordziejew

<https://orcid.org/0000-0003-3203-2894>

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

„Na rozdrożu myśli”*: białoruski spór o historię w okresie pieriestrojki

Zarys treści: Celem niniejszych rozważań jest próba wstępnego omówienia bilansu białoruskiej dyskusji historycznej na temat „białych plam” w historii, a także instrumentalizacji narracji historycznej, do której doszło w okresie pieriestrojki. Białoruska dyskusja historyczna, która uwidoczniła się w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w., wynikała z rozbieżności między dyrektywną skostniałą wykładnią historyczną a pamięcią nieoficjalną oraz dążeniem do przywracania do obiegu publicznego niezbadanych tematów oraz wypartych z pamięci obrazów przeszłości.

Outline of content: The purpose of this article is to provide an overview of the Belarusian historical debate surrounding the ‘blank spots’ in history and the instrumental use of historical narratives during the perestroika era. This debate emerged in the second half of the 1980s in Belarus as a response to the discrepancies between the rigid, state-directed interpretation of history and the unofficial collective memory. It also stemmed from a desire to introduce unexplored topics and previously suppressed aspects of the past into public discourse.

Słowa kluczowe: pieriestrojka, Białoruś, „białe plamy” w historii

Keywords: perestroika, Belarus, ‘blank spots’ of history

XIX wiek bez wątplenia można uznać za wiek historii. Nie chodzi tu tylko o budzenie zainteresowania przeszłością, na co przemożny wpływ wywiera Romantyzm, lecz przede wszystkim o zapoczątkowanie procesu profesjonalizacji, szerzej unaukowienia

* Posługuję się tu tytułem pracy zbiorowej jako mottem trafnie odzwierciedlającym treść rozważań: *На скрыжаванні думак. Вучоныя аб „белых плямах” гісторыі Беларусі*, Мінск 1990.

tej dyscypliny¹. W owym czasie ukonstytuowana historiografia akademicka – mimo że zwykło się ją utożsamiać z chęcią tropienia i poznawania przeszłości – zaczęła spełniać także inne funkcje. Faktem jest, że władze – ze względu na swój intencjonalny charakter – dostrzegały rolę użytkową tej dyscypliny naukowej, jej potencjał w konstruowaniu mitów założycielskich oraz kreowaniu tożsamości państw narodowych.

W XX w. obserwujemy kolejny etap instrumentalizacji historii, która spełniała funkcję narzędzia uprawnocnienia rządów totalitarnych, a także urobienia świadomości zbiorowej, czemu służyły ingerencja w proces badań naukowych oraz odgórne narzucanie interpretacji przeszłości. Wywieranie nacisków, w konsekwencji zaś represje inteligencji białoruskiej w okresie stalinowskim były nie bez znaczenia dla rozwoju powojennego piśmiennictwa historycznego. Spowodowały one bowiem naruszenie ciągłości tradycji badań historycznych oraz zahamowały proces stworzenia białoruskiej szkoły historycznej².

W okresie powojennym, chodzi o lata czterdzieste–osiemdziesiąte XX w., nauka historyczna na Białorusi radzieckiej stała się zakładnikiem ingerencji państwa w dyskusję o przeszłości, *de facto* narzędziem partii komunistycznej mającym na celu kształtowanie zbiorowych wyobrażeń historycznych. Wobec upaństwowienia czy nawet upartyjnięcia nauki historycznej traktowanej jako instrument propagandy ideologicznej miała ona za zadanie tworzenie selektywnego obrazu przeszłości w oparciu o założenia filozofii marksistowsko-leninowskiej.

Ówczesne uprawianie historii z grubsza opierało się na czarno-białym schemacie, podziale historii na „okres przedradziecki” i „okres radziecki”³. Do niepodważalnych pewników zredukowanej i ujednoliconej wykładni historii Białorusi należały rosjocentryczne spojrzenie na własną historię, założenie o Rusi Kijowskiej jako kolebce „trzech bratnich narodów”, teorii jedyne go narodu oraz języka staroruskiego, wreszcie roli mas jako siły napędowej walczącej o swoje prawa narodowe i wyznaniowe oraz marzącej o zjednoczeniu z Rosją, negatywny obraz zachodnich sąsiadów lub aksjomat o nieuchronności upadku i rozbiorów Rzeczypospolitej.

Ów z góry określony paradygmat teoretyczny i metodologiczny ze stereotypowością narracji, dualizmem etycznym, determinizmem, apriorycznością oraz dogmatyzmem, doszukiwaniem się w czasach dawnych konfliktu klasowego, opieraniem pojęciami postępowości oraz formacji społeczno-politycznych uwarunkował rozwój spłyconego wizerunku przeszłości.

Model ten – rzecz jasna – wyznaczył cechy białoruskiej historiografii powojennej, która unikała prowadzenia badań nad zagadnieniem etnogenezy Białorusinów,

¹ A.F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 84–108.

² Р. Лінднэр, *Беларускія гісторыкі пад Сталіным (1870–1945)*, „Беларускі гістарычны агляд” 5 (1998), с. 365–395; H. Sahanowicz, *Losy białoruskiej historiografii: od sowietyzacji do zachodniorusizmu nowego typu*, „Studia Białorutenistyczne” 3 (2009), s. 103–115.

³ А. Сахаров, *Историография истории СССР. Досоветский период. Курс лекций*, Москва 1978; *Историография истории СССР. Советский период*, ред. И. Минц, Москва 1982.

historii wczesnośredniowiecznej lub krytycznych uwag pod adresem Rosji, nie podejmowała należytej dyskusji nad historią Wielkiego Księstwa Litewskiego lub Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL) z 1918 r., utożsamiając początki państwowości białoruskiej z powstaniem Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w 1919 r.⁴

Kierując się względami ideologicznymi oraz koniunkturalistycznymi, nauka historyczna gloryfikowała okres radziecki, budownictwo socjalistyczne, lansowała problematykę partyjnej historii, historii rewolucji październikowej oraz „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”⁵. Nie powinien więc dziwić fakt, że 90% dysertacji doktorskich obronionych na Białorusi w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XX w. skupiało się na przedstawieniu radzieckiego okresu historii Białorusi, 58% dysertacji zaś traktowało o szeroko pojętej tematyce historii partii komunistycznej⁶.

Abstrahując od analizy paradygmatu białoruskiej historiografii powojennej, wypada podkreślić, że władzom zależało na prowadzeniu polityki zapomnienia, wykreślenia ważnych wydarzeń i postaci nie tylko z kart historii, lecz i z pamięci zbiorowej. Wszakże, by nie być posądzanym o subiektywizm, należy uściślić, że oficjalny mechanizm działań w zakresie ówczesnej polityki historycznej opierał się nie tylko na przemilczeniu, lecz na poddaniu miazdzącej krytyce najmniejszego wyłomu burzącego radziecką mitologię historyczną⁷.

Do obowiązującego radzieckiego kanonu historycznego odwoływał się zuniformizowany model dydaktyczny. Ściśle mówiąc, szkoła miała służyć wychowaniu nowego człowieka oraz wyposażeniu go w nowy światopogląd oraz wspólnotową tożsamość ponadnarodową, w których to edukacja historyczna odgrywała jeśli nie rolę kamienia węgielnego, to jednego z jego głównych filarów.

Nie ulega wątpliwości, iż kontrola partyjna nad dyskursem historycznym oraz unifikacja pamięci zbiorowej wiązały się z bieżącymi potrzebami partii, nie zaś z celami poznawczymi nauki historycznej. Na studiach i w szkole historia Białorusi nie miała statusu samodzielnego przedmiotu, będąc jedynie kursem dodatkowym do historii ZSRR⁸. Zresztą pierwszy podręcznik szkolny do historii Białorusi w białoruskich szkołach pojawił się dopiero na początku lat sześćdziesiątych XX w.,

⁴ H. Sahanowicz, *Źródła pamięci historycznej współczesnej Białorusi. Powrót zachodniorusizmu*, tłum. A. Gil, Lublin 2006, s. 12, 15.

⁵ *Idem*, *Białoruska historiografia wczoraj i dziś*, „Przegląd Wschodni” 8 (2001), z. 3 (31), s. 760; *idem*, *Losy białoruskiej historiografii...*, s. 106–120; В. Белаза́ровіч, *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі*, Гродна 2006, с. 237–304.

⁶ І. Шаўчук, *Аб некаторых аспектах партыйнага кіраўніцтва гістарычнай навукай у БССР (70-80-я гады)*, у: *Старонкі гісторыі Беларусі*, Мінск 1992, с. 152–153; *idem*, *Гісторыка-партыйная навука*, у: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996, с. 31.

⁷ Nie zagłębiając się w szerokie ujęcie tak złożonego zagadnienia styku historii z polityką, na marginesie wypada wspomnieć o przypadkach nonkonformistycznych wyłomów w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XX w., podważających powyżej opisaną ortodoksję oraz występujących mimo nadzoru partyjnego. H. Sahanowicz, *Losy białoruskiej historiografii...*, s. 115–117.

⁸ *Idem*, *Białoruska historiografia wczoraj i dziś...*, s. 759.

jego treści zaś miały być ściśle powiązane z historią Związku Radzieckiego (*de facto* Rosji)⁹.

Na przykład w podręczniku z 1963 r. objętość dwóch rozdziałów poświęconych dziejom ziem białoruskich do końca XVIII w. oraz od końca XVIII do początku XX w., gdy owe znalazły się pod zaborem rosyjskim, wynosiła ok. 60 stron każdy. Natomiast „epoka socjalizmu” – blisko pięćdziesięcioletni białoruski okres historii: od 1917 r. do rządów Nikity Chruszczowa – została omówiona aż na 110 stronach¹⁰.

Nasuwa się tu całkiem logiczne, a zarazem retoryczne pytanie o rolę okrojonego i zniekształconego ideologicznie obrazu przeszłości w kształtowaniu świata białoruskich wyobrażeń historycznych. Nie sposób nie zacytować zwięzłego oraz nadzwyczaj trafnego spostrzeżenia Ihara Szaŭczuka: „Nauka historyczna została pozbawiona swojej funkcji edukacyjnej, w wyniku czego mieszkańcy Białorusi wiedzieli więcej o historii wielu innych krajów, niż o swojej ojczyźnie”¹¹.

Stan nauki historycznej na Białorusi w okresie pieriestrojki

W latach osiemdziesiątych XX w. na Białorusi – jak to w 1986 r. ujął historyk Władimir Michniuk – obserwowaliśmy „kryzys zaufania do nauki historycznej”¹². Kontynuując wątek, można mówić o impasie refleksji historiograficznej, w pewnym stopniu zakwestionowaniu statusu naukowości tej dyscypliny wywołanym jej ideologicznym uwikłaniem, wykonaniem przez historyków tzw. zamówienia społecznego z jednej strony, z drugiej zaś dążeniem do przewartościowania oraz powolnego odchodzenia od obowiązującej odgórnie narzuconej radzieckiej wizji przeszłości. Te wnioski – aczkolwiek można je uznać za aprioryczne – naprowadzają na myśl, że nadmierna ideologizacja nauki historycznej przyczyniła się do jej kryzysu epistemologicznego oraz utworzenia licznych niezagospodarowanych obszarów badawczych. Można by podkreślić, że mimo krytyki zwulgaryzowanej wersji marksizmu stalinowskiego, ów „zastój” białoruskiego piśmiennictwa historycznego miał związek ze stosowaniem metodologii marksistowskiej, odwoływaniem się do klasyków marksizmu¹³.

Ówczesny stan nauki historycznej zobrazował białoruski historyk starszej generacji, Mikołaj Staszkiewicz:

⁹ Л. Абецедарский, М. Баранова, Н. Павлова, *История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы*, Минск 1960; *іідет*, *История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы*, ред. Л. Абецедарский, перевод с третьего белорусского издания, Минск 1963; Л. Абецедарский, М. Баранова, Н. Павлова, *История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы*, ред. Л. Абецедарский, изд. 7, Минск 1968.

¹⁰ Л. Абецедарский, М. Баранова, Н. Павлова, *История БССР...* (Минск 1963).

¹¹ І. Шаўчук, *Гісторыя ці паслугачка?* „Літаратура і мастацтва” (12 IV 1991), с. 5.

¹² В. Михнюк, *По дороге и на обочине*, „Коммунист Белоруссии” (1988), № 5, с. 66–67.

¹³ Э. Загарульскі, В. Круталевіч, А. Хацкевіч, *Да чытача, у: На скрыжаванні думак...*, с. 7–8.

Wraz z początkiem pieriestrojki, która rozpoczęła się w kwietniu 1985 roku, w naukach historycznych dało się zauważyć pewne zmiany. Tym czasem rewizja wcześniejszych wyobrażeń historycznych wiązała się z ogromnymi trudnościami. Proces korekty deformacji obrazu historycznego rozpoczął się dopiero od ich najbardziej oczywistych przejawów. W tym okresie nadal występuje silna ideologizacja w pracach białoruskich historyków, większość z których nie mogła od razu zrezygnować z gotowych postulatów metodologicznych, uproszczonych ocen oraz wniosków¹⁴.

Powyższym uwagom trudno się dziwić. W 2002 r. Staszkievicz przedstawił spostrzeżenia na temat ukształtowanych pod koniec XX w. nurtów historiografii białoruskiej według kryteriów światopoglądowych oraz epistemologicznych¹⁵. Jego zdaniem do zwolenników konserwatywno-dogmatycznej szkoły należeli apologety oraz kontynuatorzy historiografii marksistowskiej. Na przeciwnym biegunie autor umieścił reprezentantów diametralnie odmiennej narodowo-patriotycznej opcji zmierzającej do „nacionalizacji” historii¹⁶, stawiającej za cel dezideologizację nauki historycznej, a także gruntowną rewizję radzieckiej koncepcji historycznej. Ponadto ostatnią orientację – określimy ją jako scjentystyczną – reprezentowali historycy opowiadający się za pluralizmem teoretycznym oraz metodologicznym, a także deklarujący bezstronność analizy i interpretacji bazy źródłowej oraz obiektywizm badawczy.

Schemat ów daleki od precyzji – rzecz jasna – wymaga uzupełnienia oraz uwzględnienia dorobku historyków białoruskich na emigracji lub z Polski.

Spór o historię i kształty pamięci historycznej w okresie pieriestrojki

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. na Białorusi ujawnił się problem zetknięcia oficjalnej kanonicznej wersji obrazu przeszłości ze społecznymi naciskami zmierzającymi do rewizji obowiązującej wykładni historycznej. Demokratyzacja życia społecznego tworzyła warunki do uwolnienia nauki od presji ideologicznej, przywrócenia z niebytu wypartych z pamięci postaci oraz wydarzeń historii białoruskiej. Przewartościowanie spojrzenia na historię nie wynikało z prostego zaspokojenia ciekawości, lecz było skutkiem konfliktu aksjologicznego oraz przedmiotem konfliktu pamięci potocznej lub rodzinnej z oficjalną niekoherentną wykładnią.

¹⁴ М. Сташкевіч, *Сучасныя даследаванні гісторыі Беларусі: стан, дасягненні, праблемы і перспектывы*, у: *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі. Стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, ч. 1, рэд. І. Крэнь, У. Навіцкі, І. Змітровіч, Гродна 2003, с. 12.

¹⁵ *Ibidem*, с. 9–35.

¹⁶ Termin „nacionalizacja przeszłości” zaczerpnąłem z pracy Georgija Kasjanowa. Г. Касьянов, *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва 2019, с. 55, 136.

Zagadnienie wizji białoruskiej przeszłości, jej roli w kształtowaniu tożsamości w okresie pieriestrojki oraz – co z tym się wiązało – stanu historiografii w okresie pieriestrojki jak dotychczas nie było przedmiotem głębokiej refleksji¹⁷. Z racji rozległości tematu niniejsze rozważania ograniczę do przybliżenia zagadnienia dyskusji publicznej wokół białoruskiej przeszłości, przemian myślenia historycznego oraz instrumentalizacji narracji historycznej w drugiej połowie lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Jako że przedmiotem tego artykułu nie jest pełny obraz wymiany poglądów oraz instrumentalizacji historii, postawione pytanie zostanie zilustrowane wybranymi przykładami.

Metaforyczny termin „białe plamy” został użyty przez Michaiła Gorbaczowa w lutym 1987 r. podczas spotkania z mediami¹⁸:

Najwyraźniej trzeba powiedzieć. Zgadzam się, że nie powinno być zapomnianych nazwisk, białych plam ani w historii, ani w literaturze. W przeciwnym razie nie jest to ani historia, ani literatura, lecz są to sztuczne, koniunkturalistyczne konstrukcje. Moim zdaniem opublikowano wiele zasługującego na jakiegokolwiek zainteresowanie społeczne. Jest to normalny proces¹⁹.

Rzecz jasna, że zwrot do przemilczanej przeszłości, pozostającej poza nawiasem oficjalnej narracji, nie należał do gorbaczowowskich odkryć. Podobne głosy były obecne w ówczesnej dyskusji publicznej, z czego sekretarz generalny partii nie mógł nie zdawać sobie sprawy. Tak się składa, że mimo ogólnikowych konstrukcji językowych przemówienie Gorbaczowa, który w tym wypadku kierował się raczej intuicją, nadało nowemu widzeniu historycznemu przyspieszenia poprzez swoistą akceptację przywracania wypartych treści historycznych.

Trzeba także pamiętać, iż prowadzenie wspomnianego wyżej kursu politycznego kryło w sobie pewne niebezpieczeństwo. Skutkowało ono bowiem ryzykiem poluzowania sztywnych ram radzieckiej wykładni historycznej, co z kolei warunkowało kształtowanie narodowej koncepcji historycznej, w konsekwencji zaś stanowiło czynnik podważający podwaliny ustrojowe państwa radzieckiego.

Do cennych źródeł poznania białoruskiej myśli społecznej okresu pieriestrojki należy publicystyka prasowa. Ówczesne media stały się publiczną przestrzenią wymiany poglądów, co należy uznać za nowe zjawisko²⁰. Toteż analiza artykułów prasowych najlepiej oddaje klimaty i nastroje społeczne tamtego czasu. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. największą popularnością na Białorusi cieszył się tygodnik „Litaratura i mastactwa”, aktywnie realizujący założenia pieriestrojki,

¹⁷ А. Смоленчук, *Культура памяти и историческая политика в Республике Беларусь*, „Історичні і політологічні дослідження” (Вінниця 2018), спеціальний вип., с. 59.

¹⁸ *Ликвидация „белых пятен истории” в эпоху освободительной Перестройки Горбачева*, <https://ed-glezin.livejournal.com/1179927.html> (dostęp: 5.03.2024).

¹⁹ *Убежденность – опора перестройки. Встреча в ЦК КПСС, „Правда”* (14 II 1987).

²⁰ *Пазацэнзурныя пэрыядычныя друкі Беларусі (1971–1990). Каталёг*, склад. Ю. Лаўрык, Л. Андросік, Менск 1998.

co w sprzyjających warunkach jawności stwarzało możliwość po części nieocenzonej wypowiedzi. Opinię publiczną wówczas kształtowały także inne periodyki. Przeszłość kraju była omawiana m.in. na łamach takich opiniotwórczych czasopism o profilu literackim, jak: „Maładosć”, „Połymia”, „Krynica” lub nowego pisma historycznego „Spadczyna” (1989).

Można by pokusić się o stwierdzenie, iż właśnie ówczesna publicystyka historyczna, rewolucjonizująca wizję rodzimej historii, wywierała niebagatelny wpływ na opinię społeczną oraz kształtowanie białoruskiej świadomości historycznej²¹.

Paradoksalnie jako pierwsi głos w sprawie przebudowy historiografii białoruskiej zabrali białoruscy publicyści oraz literaci²². W czerwcu 1987 r. podczas plenum Związku Pisarzy Białorusi jego prezes Nił Hilewicz zarzucił historykom pasywną postawę, zaniechanie badań „całego tysiąclecia od pierwszych połoczkich i turowskich ksiąg aż po nasz dzień”, co jego zdaniem urągało „poczuciu godności narodowej”. Kontynuując wątek, stwierdził, że literatura białoruska może pochwalić się „refleksją artystyczną nad ojczyzną historią”, która w sugestywny sposób oddziałuje na potoczne wyobrażenia historyczne, pełniąc funkcję podbudowy modelowania świadomości historycznej²³.

Rok później, w maju 1988 r., przemawiając na plenum Zarządu Związku Pisarzy Białorusi zastępca dyrektora Instytutu Historii Białoruskiej Akademii Nauk Michaił Kaściuk próbował zareagować na krytykę środowiska historycznego, uzasadniając swoją wypowiedź ówczesną kondycją nauki, ograniczonym dostępem do zbiorów archiwalnych²⁴, a także koniecznością psychologicznej i metodologicznej przebudowy środowiska historycznego objętego represjami „w okresie kultu jednostki”, co w jego przekonaniu skutkowało unikaniem refleksji nad historią polityczną oraz skupieniem się historyków na poznaniu historii społecznej i gospodarczej²⁵. Zresztą, jak wynikało z raportu uczestnika tegoż plenum, sekretarza ds. kultury Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Białorusi (KC KPB) Jaŭhiena Wajtowicza, wypowiedzi wielu historyków były słabo uargumentowane, co wskazywałoby „na ich niezdolność do prowadzenia ożywionej dyskusji oraz uzasadnienia swojego punktu widzenia dowodami”²⁶.

²¹ *З гісторыяй на „Вы”*, уклад. У. Арлоў, Мінск 1991; Н. Сahanowicz, *Бiałoruska historiografia wczoraj i dziś...*, s. 765.

²² Н. Сahanowicz, *Losy białoruskiej historiografii...*, s. 121.

²³ Н. Гілевіч, *Сацыяльныя і маральныя праблемы ў жыцці і літаратуры*, „Літаратура і мастацтва” (12 VI 1987), с. 5.

²⁴ Zdaniem Ihara Szaŭczuka w połowie lat osiemdziesiątych XX w. zgodnie z ogólnymi instrukcjami ograniczono dostęp do 50% zasobów archiwalnych z okresu radzieckiego. І. Шаўчук, *Гісторыя ці паслугачка?...*, с. 5; *іdet*, *Аб некаторых аспектах партыйнага кіраўніцтва...*, с. 155.

²⁵ *Выступленне доктара гістарычных навук М.П. Касцюка*, „Літаратура і мастацтва” (3 VI 1988), с. 6.

²⁶ В. Селяменеў, М. Берлеж, *ЦК партыі: адзнака пісьменнікам*, <https://zviazda.by/be/news/20230724/1690212705-ck-partyi-adznaka-pismennikam> (dostęp: 14.03.2024).

W tym samym roku na łamach czasopisma „Советское славяноведение” ukazał się „dyskusyjny list” na temat stanu białoruskiej historiografii „okresu feudalizmu”. Poruszając powyższy problem, bracia Anatol i Walancin Hryckiewiczowie oraz Adam Maldzis zarzucili kolegom „zastój w nauce historycznej”, zubożenie i uproszczenie faktograficzne bieżącej historiografii, niedostatek badań w zakresie metodologii historii, omijanie historii politycznej i wojskowej, historii szlachty oraz historii ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, „ważnej kwestii narodowego charakteru” tego państwa, schematyczne ujęcie stosunków wyznaniowych. Nie doczekały się ich zdaniem poważnego opracowania „powstanie 1794 r.” oraz powstanie listopadowe²⁷. Katalog zarzutów można by mnożyć. Swoje uwagi autorzy podsumowywali w następujący sposób:

Naturalnie, rozważając głównie kwestie historyczne i ekonomiczne łatwiej jest uniknąć odpowiedzi na pytania historyczne i polityczne. [...] Niedostatki w badaniach nad przeszłością historycznej Białorusi w Instytucie Historii Akademii Nauk BSRR, w Katedrze Historii BSRR B[iałoruskiego U[niwersytetu] P[aństwowego] są oczywiste, co wskazuje na potrzebę krytycznej analizy zaistniałej sytuacji²⁸.

Powyższa wymiana zdań – aczkolwiek miała znamiona lakoniczne – odzwierciedlała stan ówczesnej tabuizowanej historiografii białoruskiej. Mimo to nie uwzględniała ona form ucieczki przed naciskiem partyjnym, do których należały prace z zakresu źródłoznawstwa (badania nad dawnym kronikarstwem lub wspomnieniami), historii historiografii²⁹, krajoznawstwa historycznego lub historii miejskiej³⁰. Wypadałoby tu także przypomnieć, że obraz dawnych dziejów przybliżali archeolodzy odtwarzający kulturę materialną okresu średniowiecznego i nowożytnego, ewolucję struktur urbanistycznych oraz reliktyw architektury obronnej, co miało znaczenie dla wzbogacenia wyobrażeń historycznych Białorusinów³¹.

Wydaje się całkiem logiczne, że skutkiem rozdzwieku pomiędzy skostniałością oficjalnej historiografii a społecznym zapotrzebowaniem oraz próżnią informacyjną było zainteresowanie przeszłością. W połowie lat osiemdziesiątych XX w. w studenckich kołach na uczelniach w Mińsku popularnością cieszył się maszynopis

²⁷ А. Грицкевич, В. Грицкевич, А. Мальдис, *Неужели „запретная зона”?*, „Советское славяноведение” (1988), № 3, с. 82–85.

²⁸ *Ibidem*, с. 82.

²⁹ А. Мальдзіс, *Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. Нарысы быту і звычаяў*, Мінск 1982; М. Улашчык, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985; З. Капыскі, *Беларуска-літоўскія летапісы як помнікі гістарычнай думкі*, „Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук” (1986), № 4, с. 80–88; З. Капыскі, В. Чапко, *Историография БССР (эпоха феодализма)*, Минск 1986; Л. Райнер, *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, Мінск 2003, с. 387.

³⁰ Г. Кахановіч, *Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX стст.*, Мінск 1984.

³¹ М. Ткачоў, *Напісаннае застаецца*, у: М. Ермаловіч, *Старая і новая Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск 1990, с. 6.

„Krótki zarys białoruskiej historii”, będący kompilacją prac z historiografii białoruskiej z początku XX w., np. Wacława Łastoŭskiego, Usiewała Ihnatoŭskiego oraz Mitrafana Doŭnara-Zapolskiego³². W okresie pieriestrojki studenci Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku wysuwali żądania omówienia „białych plam i sprzecznych zagadnień”, np. etnogenezy Białorusinów, początków państwowości, genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego, ewolucji białoruskiego ruchu narodowego, historii BSRR w latach dwudziestych–trzydziestych XX w.³³

Wskutek presji społecznej w latach 1988–1989 władze wyraziły zgodę na organizację pięciu okrągłych stołów z udziałem historyków z Białoruskiej Akademii Nauk, Instytutu Historii Partii przy KC KPB oraz Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku. Dyskusja obejmowała kilka bloków tematycznych. Podczas jednego z takich spotkań podjęto problematykę wczesnośrodkowiecznych bytów protopaństwowych, przede wszystkim księstwa połockiego oraz procesów etnicznych, poddając krytyce kanoniczne założenie historiografii radzieckiej o „jednolitej narodowości staroruskiej”. Niemale zainteresowanie budził problem Wielkiego Księstwa Litewskiego, jego ustroju politycznego oraz struktury etnicznej. W czasie spotkania odrzucono skrajne stanowiska traktujące to państwo „jako *stricte* litewskie, jak i *stricte* białoruskie”. Wystąpiły także rozbieżności w ocenie wojen „z państwem rosyjskim”. Zwrócono uwagę na zaniedbanie historii Kościoła, jego roli w życiu społecznym i rozwoju kultury. W końcowej fazie pieriestrojki, charakteryzującej się procesem suwerenizacji podmiotów federacji radzieckiej, szczególnej wagi nabrała problematyka symboli narodowych, co zaowocowało dyskusją nad historią herbu Pogoni i biało-czerwono-białej flagi, a także „ruchem narodowowyzwoleńczym” w XX w.³⁴

Okrągłe stoły, ze względu na swój charakter, a więc toczącą się wymianę zdań osób zgromadzonych w jednym miejscu, były zbliżone do debaty. Spotkania w podobnym formacie w latach 1990–1991 były także organizowane przez czasopismo „Spadczyna”, założone w 1989 r. W dyskusji o przeszłości (małe ojczyzny, stan zabytków oraz restytucja dóbr kultury, proza historyczna, księstwo połockie jako kolebka państwowości) głos zabierali nie tylko historycy, literaci, publicyści, lecz także czytelnicy tego pisma³⁵.

³² H. Sahanowicz, *Źródła pamięci historycznej...*, s. 13.

³³ У. Сосна, А. Яноўскі, *Адкрываючы новыя далягляды: беларуская састаўляючая ў дзейнасці гістарычнага факультэта БДУ (канец 1980-х – першая палова 1990-х гг.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права” (2014), № 1, с. 28–32.

³⁴ *Выступленне доктара гістарычных навук М.П. Касцюка...*, с. 6; Э. Загарульскі, В. Круталевіч, А. Хацкевіч, *Да чытача...*, с. 7–8; H. Sahanowicz, *Źródła pamięci historycznej...*, s. 13; В. Корзун, *По следам одной беседы, в: Неформальные объединения в политической жизни республики*, Минск 1990, с. 70–75.

³⁵ *Выхоўваць гісторыю, падрыхт. В. Іпатава*, „Спадчына” (1990), № 1, с. 2–7; *Вярнуць нацыянальныя скарбы. „Круглы стол” на пытаннях захавання і вяртання спадчыны*, „Спадчына” (1991), № 1, с. 2–9.

Twórczość Mikoły Jermałowicza i jej odbiór

Ogłoszenie polityki jawności i stopniowe osłabienie cenzury stwarzały sprzyjające warunki do dyskusji oraz omówienia „białych plam” w historii. W okresie radzieckim do tematów tabu należała problematyka początków państwowości oraz pochodzenia Białorusinów. Toteż mówiąc o „białych plamach” w historii białoruskiej, nie sposób nie nawiązać do twórczości Mikoły Jermałowicza, zasługującej na osobne potraktowanie. U schyłku pieriestrojki, w warunkach poluzowania cenzury na Białorusi, ukazały się jego dwie książki: *Śladami jednego mitu* (1989) oraz *Dawna Białoruś* (1990)³⁶, dzięki którym był on uznawany za założyciela nurtu białoruskiej historiografii romantycznej.

Jermałowicz zajął się zagadnieniami wówczas mało poruszanymi. Próbował zgłębić problematykę kolonizacji słowiańskiej wraz ze stosunkami słowiańsko-bałtyckimi w regionie dorzecza Niemna, powstania pierwszych wczesnośredniowiecznych bytów państwowych, przede wszystkim księstwa połockiego w X–XII w.

Jednocześnie wypada zauważyć, że refleksja Jermałowicza nie miała charakteru pionierskiego. Problem roli substratu bałtyckiego w etnogenezie Białorusinów próbowano dyskutować w drugiej połowie lat sześćdziesiątych oraz na początku lat siedemdziesiątych XX w. Niemniej jednak pozostawał on przez dłuższy czas tematem tabu³⁷.

W przypadku oceny twórczości Jermałowicza należy uwzględnić jedną istotną okoliczność. Zabrał się on za tropienie „białych plam” w białoruskiej przeszłości jeszcze w okresie zastoju. Pierwsza ze wspomnianych wyżej prac powstała w latach 1967–1968 i krążyła przez 20 lat w charakterze literatury drugoobiegowej³⁸. Jak trafnie zauważyła Tacciana Astroŭskaja: „[...] jeszcze przed początkiem pieriestrojki koncepcja M. Jermałowicza była znana większości białoruskiej inteligencji. Co więcej, wzmianka ta sugeruje, że wśród inteligencji krążyły alternatywne interpretacje historyczne i gotowe były one wypłynąć na powierzchnię”³⁹.

Jermałowicz był posądzany przez władze o przemyślenie treści wykraczających poza ramy oficjalnej wykładni historycznej oraz podważających radziecką wizję o jedności kulturowej i politycznej Słowian wschodnich we wczesnym średniowieczu. W 1984 r. ze względu na to, że „pisze historię próbując udowodnić odwieczną samodzielność Białorusi”, autor trzykrotnie był zapraszany na rozmowy do KGB⁴⁰.

³⁶ М. Ермаловіч, *Па слядах аднаго міфа*, Мінск 1989; *idem*, *Старажытная Беларусь...*, *passim*.

³⁷ Р. Лінднэр, *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, Мінск 2003, с. 446; Г. Сагановіч, „Возможны негативные последствия”, або дыскусія пра баліцкі субстрат у БССР эпохі Маішэрава, „Беларускі гістарычны агляд” 30 (2023), сш. 1–2, с. 117–154.

³⁸ Т. Астроўская, *Культура і супраціў. Інтэлігенцыя, ініцыятыўнасць і самвыдат у савецкай Беларусі (1968–1988)*, Беласток 2022, с. 154.

³⁹ *Ibidem*, с. 161.

⁴⁰ А. Валахановіч, *Самабытны гісторык, няскораны чалавек, у: Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Успаміны, творы, фотаматэрыялы*, Мінск 2007, с. 146.

uznającego jego prace jako zagrożenie nie tylko dla dyrektywnego paradygmatu historycznego, lecz i dla ustroju radzieckiego.

Publicysta zajmował odmienne stanowisko w kwestii genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego, rezygnując z teorii powstania tego państwa w wyniku podboju ziem słowiańskich w XIII w. na rzecz uwypuklenia roli ziemi nowogródzkiej⁴¹, która jego zdaniem w połowie tegoż stulecia stała się „rdzeniem zjednoczenia białoruskich oraz bałtycko-litewskich ziem w jedno państwo” i „ośrodkiem powstania nowej państwowości”⁴².

Nie ulega wątpliwości, że publicystyka historyczna Jermałowicza, nawiązująca poniekąd do pracy organicznych pozytywistów pod względem treści oraz interpretacji, odbiegała od zideologizowanej oraz narzuconej odgórnie radzieckiej narracji historii, burząc tym samym mit o „niehistoryczności” Białorusinów oraz braku tradycji państwowości⁴³. A jednak na dorobek Jermałowicza wypada spojrzeć z nieco innej perspektywy. Mimo niebezpiepodstawnej krytyki kół akademickich⁴⁴, zaś wobec braku wówczas syntez monograficznych traktujących o najdawniejszych dziejach kraju, w swych pracach podejmował doniosłą problematykę, która stała się punktem wyjścia szerokiej dyskusji nad procesami państwowotwórczymi w regionie w średniowieczu.

W tym miejscu wypada przywołać opinię archeologa Michaiła Tkaczoŭa, który we wstępie do jednej z prac Jermałowicza trafił w sedno, podkreślając: „Prawdopodobnie, nie ze wszystkimi wnioskami i spostrzeżeniami M. Jermałowicza można zgodzić się. Możliwie, że publikacja wywoła kontrowersje, a może nawet i dyskusję, czego, nawiasem mówiąc, naszej nauce historycznej po prostu brakuje”⁴⁵.

Mimo kontrowersyjności niektórych wniosków publicysta na przykład próbował negować słowiańskość Białorusinów, twierdząc, iż są oni zeslawizowanymi Bałtami, lub proponował swoją wersję lokalizacji kronikarskiej Litwy, zyskując rzęszę zwolenników ze względu na poruszenie, dotychczas nieobecnej w przestrzeni publicznej, problematyki. Wydobył on z zapomnienia mit państwowości – w pozytywnym znaczeniu tego słowa – oraz mit przyćmionych postaci książąt połockich Rogwołoda lub Wsiesława Czarodzieja, przyczyniając się tym samym do budowy białoruskiej świadomości historycznej⁴⁶.

⁴¹ М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь...*, с. 312–320; *idem*, *Па слядах аднаго міфа...*, с. 4, 15–20, 58, 61–62, 83.

⁴² *Idem*, *Па слядах аднаго міфа...*, с. 15, 20.

⁴³ *Вярнуць народу годнасць*, „Літаратура і мастацтва” (3 VI 1988), с. 6; А. Дзярновіч, *Нонканфармізм у Беларусі: 1953–1985. Даведнік*, т. 1, Мінск 2004, с. 81–82.

⁴⁴ А. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага княства Літоўскага*, Мінск 1998, с. 59–60; А. Киштымов, *Віталь Скалабан. Імя в Історыі*, у: *Ісці на святло лабірынтамі даўніх падзей. Зборнік памяці Віталія Скалабана*, уклад. А. Сідарэвіч, А. Фядута, М. Шумейка, Мінск 2013, с. 127–128.

⁴⁵ М. Ткачоў, *Напісанае застаецца...*, с. 8.

⁴⁶ С. Тарасаў, *Полацкае княства ў XI ст. (станаўленне і барацьба за дзяржаўную незалежнасць)*, у: *Старонкі гісторыі Беларусі...*, с. 37–47.

Nasuwa się pytanie o odbiór społeczny twórczości Jermałowicza. Nie ulega wątpliwości, że jego piśmiennictwo historyczne, niezależne od ograniczeń ideologicznych, wynikało ze społecznego zainteresowania przeszłością kraju, żywo dyskutowaną na posiedzeniach studenckich organizacji nieformalnych; ich liczba w latach 1987–1988 szła w setki.

Problematyka historycznych korzeni państwowości białoruskiej w schyłkowym okresie ZSRR należała do jednego z najbardziej nurtujących opinię społeczną tematów. 19 października 1988 r. w Muzeum Literackim im. Janki Kupały odbyło się spotkanie dotyczące problematyki państwowości. Krytyczny głos w dyskusji zabrali historyk prawa Jazep Jucho oraz historycy z Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku, a także historyk amator Jermałowicz⁴⁷.

Jermałowicz był częstym gościem w stołecznym stowarzyszeniu „Спадчына”, powstałym w 1984 r. i znanym z organizacji klubu dyskusyjnego, wykładów i wystaw na temat historii oraz kultury⁴⁸. Spotkania te, podczas których omawiano zagadnienia „białych plam” w historii białoruskiej, nie miały charakteru sielankowego. Zwracały one bowiem uwagę ideologów wykazujących się nadgorliwością oraz regularnie odwiedzających podobne imprezy. Na przykład po wygłoszeniu przez Jermałowicza wykładu w 1986 r. miński miejski komitet partii zarzucił mu nieradzieckie spojrzenie na przeszłość, brak klasowej i marksowskiej interpretacji historii, subiektywną prezentację i fałszowanie faktów oraz nacjonalizm.

„Białych plam” w historii białoruskiej ciąg dalszy

Od przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. wzrastała liczba publikacji traktujących o dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁹. Rewidując obowiązujący schemat historiografii radzieckiej, historycy skupili się na reinterpretacji genezy państwa, odrzucając tezę o podboju ziem białoruskich przez Litwinów, zastępując ją koncepcją pokojowego ich włączenia w skład nowo powstałego organizmu państwowego. Za bodźce, które wywarły wpływ na ewolucję nowego organizmu państwowego, uznano zagrożenia krzyżackie oraz mongolskie⁵⁰.

Badaczy w tym okresie nurtowało zagadnienie miejsca i roli Białorusinów w Wielkim Księstwie Litewskim, czemu towarzyszyło uwypuklenie etniczno-kulturowego charakteru tego bytu państwowego, przewagi słowiańskiego żywiołu

⁴⁷ А. Белы, *Служыць аддана Радзіме*, у: *Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі...*, с. 15–16.

⁴⁸ *Мінскаму клубу „Спадчына” і надалей так трымаць кірунак! (да 25-годдзя клуба „Спадчына”)*, https://spadchyna.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1312:-25-&catid=1:2009-03-09-12-59-43&Itemid=2&el_mcal_month=12&el_mcal_year=202 (dostęp: 2.03.2024).

⁴⁹ С. Думин, *Об изучении истории Великого княжества Литовского*, „Советское славяноведение” (1988), № 6, с. 97–101; Р. Лінднэр, *Гісторыкі і ўлада...*, с. 454.

⁵⁰ H. Sahanowicz, *Źródła pamięci historycznej...*, s. 17.

etnicznego, roli kultury ruskiej oraz języka starobiałoruskiego, w którym w XV–XVII w. sporządzana była dokumentacja aktowa. Według nowej koncepcji Białorusini stawali się spadkobiercami, nowy byt zaś określano jako „państwo litewsko-białoruskie”⁵¹.

Okres pieriestrojki zaowocował także wprowadzeniem do dyskusji problematyki prawnoustrojowej doby nowożytniej, dotyczącej ewolucji praw miejskich lub kodyfikacji prawa, a także publikacją Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r.⁵² Należał tu też nienagłaśniany w okresie radzieckim problem stosunków z Rosją, w tym wojen ze wschodnim sąsiadem z końca XV i połowy XVII w.

Mimo że pierwsza praca Hienadzia Sahanowicza na temat wojny z Rosją w XVII w., pod intrygującym tytułem *Nieznana wojna*, ukazała się w 1995 r., pomysł opracowania i przybliżenia czytelnikom tej problematyki zaczął krystalizować się w latach osiemdziesiątych XX w., dokładnie w trakcie wykopalisk w Mścisławiu, Mirze i Mińsku. Pierwsze ze wspomnianych miast było znane ze zdobycia i rzezi dokonanej przez wojska rosyjskiego wojewody Aleksego Trubeckiego 22 lipca 1654 r.⁵³ Jak pisał we wstępie swojej książki Sahanowicz:

Popiół i zwęglone drewno, grot strzały w szkielecie i liczne groby – takim był dla mnie początek bezpośrednich badań nad białoruskim średniowieczem. Pierwszym był Mścisław, wyprawa archeologiczna A. Trusaŭa. Później – badania w Mińsku, wykopaliska krypt kościoła dominikanów pod kierunkiem Z. Paźniaka. Znowu to samo w XVII w.: odsłonięcie pochówków w kryptach dawnej świątyni, ogromne groby zbiorowe z przebitymi i rozciętymi czaszkami, a wśród ceglanego gruzu – kula armatnia. Potem były Kojdanów, Grodek, wykopaliska w innych miastach i miasteczkach i wszędzie wciąż rzucały się w oczy popieliska i ludzkie kości, kości, kości...⁵⁴

Reliktami architektury obronnej w latach siedemdziesiątych–osiemdziesiątych XX w. zajmował się Tkaczou⁵⁵, z którym spotkania podczas wykopalisk miały charakter nieformalnych wykładów, motywując młodych naukowców do przemyśleń. Ze względu na prowadzone badania nad kulturą materialną, wymagające interdyscyplinarnego potraktowania na pograniczu archeologii, historii i historii architektury, udawało się mu przemycić „destrukcyjne” treści kontestujące oficjalną wykładnię historyczną. Jego prace rzucały światło na proces rujnowania

⁵¹ Т. Лойка, *Крыжовы шлях. Дапаможнік для вывучаючых гісторыю*, Мінск 1993.

⁵² *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989.

⁵³ *Акты Виленской археографической комиссии*, т. 34: *Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию*, Вильно 1909, с. 9–10, 157–158, 222–224, 256–257, 267–270, 273–291, 295–299, 301–303, 311–313, 317–318, 321–322, 348–350.

⁵⁴ Г. Сагановіч, *Невядомая вайна*, Мінск 1995, с. 5.

⁵⁵ М. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст*, Мінск 1978; *idem*, *Замкі Беларусі (XIII–XVII ст.)*, Мінск 1977; *idem*, *Замкі і людзі*, Мінск 1991; *idem*, *Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.*, „Беларускі гістарычны часопіс” (1993), № 1, с. 83–90, № 2, с. 56–64.

zamków w Nowogródku, Lidzie, Smolanach przez wojska rosyjskie w połowie XVII w.⁵⁶, wskazując tym samym na charakter stosunków pomiędzy Rosją a Wielkim Księstwem Litewskim.

Kuropaty jako symbol rozliczenia ze stalinizmem

Jednym z kluczowych elementów dyskusji społecznej w okresie pieriestrojki był stalinizm⁵⁷. Niemniej jednak – co warto pamiętać – hasło gorbaczowowskiej destalinizacji nie tyle wynikało z chęci rozliczenia ustroju komunistycznego, ponieważ pieriestrojkę traktowano jako ciąg dalszy socjalistycznych przeobrażeń oraz swoisty powrót do korzeni polityki leninowskiej, ile miało związek ze wcześniejszą niekonsekwentną destalinizacją. Zapoczątkowany odgórnie proces w swoim założeniu posiadał charakter obrachunku historycznego.

W przypadku Białorusi jedna z pierwszych prób rozliczenia się z przeszłością odbyła się 1 listopada 1987 r., kiedy to towarzystwa „Tutejszyja” i „Tałaka” organizowały tzw. pierwsze Dziady, nawiązując tym samym do święta zmarłych oraz składając hołd ofiarom represji stalinowskiego reżimu politycznego⁵⁸. Powyższy problem nagłośniono w 1988 r., zaś głównym miejscem pamięci białoruskiej stało się mińskie uroczysko Kuropaty⁵⁹.

3 czerwca 1988 r. na łamach czasopisma „Litaratura i mastactwa” ukazał się artykuł Jaŭhiena Szmyhaloŭa i Zianona Pazniaka, pt. *Kuropaty. Droga śmierci*⁶⁰. Ze względu na cenzurę prewencyjną ten tekst został opublikowany nie bez problemów, bo wbrew stanowisku KC KPB. Artykuł opierał się na wynikach wykopalisk (*de facto* ekshumacji) oraz relacjach świadków, mieszkańców pobliskich wsi. Był to pierwszy przypadek, kiedy na Białorusi odkryto miejsce masowych egzekucji NKWD.

Kuropacka sprawa miała wydzźwięk polityczny, stając się impulsem do konsolidacji opozycji oraz przyczyniając się do prób założenia Białoruskiego Towarzystwa Historyczno-Edukacyjnego Pamięci Ofiar Stalinizmu „Martyrolog Białorusi” oraz październikowej demonstracji w 1988 r.⁶¹ W odróżnieniu od problematyki Kuropat działalność tego stowarzyszenia, a dokładniej jego dokumenty programowe nie

⁵⁶ *Idem*, *Замкі Беларусі...*, s. 21, 31, 59.

⁵⁷ *Правда истории. Память и боль*, Минск 1991; У. Адамушка, *Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі*, Мінск 1994.

⁵⁸ *Дэмакратычная апазыцыя Беларусі 1956–1991. Пэрсанажы і кантэкст. Даведнік*, рэд. А. Дзярновіч, Менск 1999, s. 137, 171; А. Бяляцкі, *На Дзяды мы не збаяліся. Мы „адваяліся”*. *Мы зрабілі годную справу*, <https://www.sn-plus.com/2022/11/02/ales-byalyaczki-na-dzyady-my-ne-zbayalisya-my-advyazalisya-my-zrabili-godnuyu-spravu> (dostęp: 4.03.2024); *Дзяды, 1 лістапада 1987 года, Купалаўскі сквер*, <https://vytoki.net/?photo=00036573> (dostęp: 4.03.2024).

⁵⁹ З. Пазняк, Я. Шмыгалёў, М. Крывалыцэвіч, А. Іоў, *Курапаты*, Мінск 1994.

⁶⁰ З. Пазняк, Я. Шмыгалёў, *Курапаты – дарога смерці*, „Літаратура і мастацтва” (3 VI 1988), s. 14–15.

⁶¹ З. Пазняк, У. Крукоўскі, І. Марачкіна-старэйшая, *Мартыролог*, Менск 1989; Л. Андросік, *Мартыралёг Беларусі*, у: *Дэмакратычная апазыцыя Беларусі...*, s. 123–124.

doczekały się analizy. Dlatego manifest tego związku zasługuje na uwagę zarówno ze względu na ewolucję ówczesnej myśli politycznej, jak i interpretację wydarzeń okresu stalinowskiego. We wstępnym fragmencie manifestu jego autorzy ustosunkowali się do zjawiska stalinizmu:

Stalinizm jako antyludzki i antysocjalistyczny reżim państwowo-polityczny, jako teoria i praktyka wyrządził wielką szkodę naszemu narodowi [...]. Zbrodnia stalinizmu, celowa eksterminacja licznych społecznych grup ludności jest zbrodnią przeciwko ludzkości, nie powinna być darowana i podlegać przedawnieniu, za jakimikolwiek hasłami ona by się nie kryła. Nasz apel [skierowany] do tragicznych kart przeszłości podyktowany jedynie pragnieniem sprzyjania wyjaśnieniu pełnego i prawdziwego obrazu masowych zbrodni, represji i terroru na Białorusi, by obudzić pamięć narodu, przywrócić mu prawdę, sprawiedliwość i godność i tym samym zapobiec w przyszłości powtórzeniu podobnych tragedii, nie dopuścić do powrotu stalinizmu⁶².

W dalszej części „deklaracji” autorzy postulowali:

a) powołanie pracowni do badań zbrodni stalinowskich w Instytucie Historii Białoruskiej Akademii Nauk, a także ośrodka badawczego, celem którego byłoby zbadanie pełnego obrazu „masowych morderstw, represji i terroru na Białorusi”, imienne udokumentowanie ofiar „stalinowskiego terroru z końca dwudziestych i początku lat pięćdziesiątych XX w.”;

b) założenie biuletynu publikującego wyniki badań o „zbrodniach stalinizmu”, rozpowszechnianie wiedzy na temat zbrodni stalinowskich;

c) budowę kompleksu memorialnego w Kuropatach, a także pomników ofiar stalinizmu w innych miejscach w kraju, upamiętnianie miejsc pozbawienia wolności, egzekucji i pochówku, wprowadzenie do kalendarza świąt „tradycyjnego jesiennego Dnia Pamięci przodków Dziady”;

d) uwzględnienie możliwości wszczęcia śledztwa celem „wytoczenia procesu nad Stalinem, jego otoczeniem oraz stalinizmem”, ustalenie nazwisk sprawców represji wraz z postawieniem pytania o ich ewentualne osądzenie, wreszcie nowelizację konstytucji i kodeksu kryminalnego „o odpowiedzialności za przestępstwa stalinizmu”⁶³.

Szeroko zakreślony plan, a raczej wizja rozliczenia reżimu stalinowskiego oraz totalitarnej przeszłości, charakteryzował się nadaniem procesowi destalinizacji ram instytucjonalnych, zastosowaniem różnych instrumentów rozrachunku z totalitarną przeszłością, np. rozwiązań prawnych, projektów badawczo-edukacyjnych mających na celu ujawnienie rzetelnej informacji o represjach, a także próbą konstruowania programu komemoracyjnego, dążeniem do kreowania upamiętnień w przestrzeni publicznej.

⁶² Деклярацыя Беларускага грамадскага гісторыка-асьветніцкага таварыства памяці ахвяраў сталінізму „Мартыралог Беларусі”, у: З. Пазняк, У. Крукоўскі, І. Марачкіна-старэйшая, *op. cit.*, с. 8.

⁶³ *Ibidem*, с. 8–10.

Walancin Hryckiewicz wyjście z kryzysu świadomości narodowej upatrywał w rozliczaniu z przeszłością. Zabierając głos podczas wspomnianego plenum Związku Pisarzy Białorusi obradującego w czerwcu 1988 r., nawiązał do szerszych kontekstów historycznych, w tym debaty niemieckich historyków, czyli Historikerstreit⁶⁴:

Jest to zjawisko ogólnoeuropejskie (nasi historycy w ogóle nie postrzegają Białorusi w kontekście ogólnoeuropejskim i międzynarodowym). Dlatego w Niemczech i Austrii toczą się debaty o odpowiedzialności za zbrodnie III Rzeszy, w NRD – na temat tradycji pruskiej i saskiej, a w ZSRR na nowo rozważa się czasy stalinowskie⁶⁵.

Z punktu widzenia analizy ówczesnej dyskusji historycznej mamy do czynienia z rozdziwieniem dwóch pamięci – kreowanej przez władze oraz nieoficjalnej, dążeniem do przywrócenia traumatycznego obrazu przeszłości wypartego z pamięci zbiorowej, próbą upamiętniania tych wydarzeń oraz nawoływaniem do rozliczenia systemu stalinowskiego⁶⁶.

Społeczny dyskurs antystalinowski zaowocował naciskami na instytucje władzy oraz zmianami w zakresie prawa. Dla przykładu 18 stycznia 1989 r. Rada Ministrów BSRR podjęła uchwałę dotyczącą upamiętnienia w Kuropatach ofiar masowych represji z lat 1937–1941. W tym uroczysku ustawiono głaz z napisem o planowanej budowie pomnika ofiar represji stalinowskich⁶⁷. 21 czerwca 1990 r. Rada Najwyższa BSRR powołała zespół ds. zadośćuczynienia ofiarom za represje polityczne okresu stalinowskiego oraz ich upamiętniania. 1 stycznia 1991 r. przy białoruskim Komitecie ds. Archiwów i Biurowości powstał Dział Naukowo-Informacyjny ds. Represjonowanych⁶⁸.

Powyższe fakty wskazują na zapoczątkowanie instytucjonalizacji procesu destalinizacji (nie całości systemu komunistycznego) będącego wynikiem artykułowania żądań społecznych⁶⁹.

⁶⁴ Historikerstreit. *Spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec*, red. M. Łukasiewicz, Londyn 1990.

⁶⁵ *Выступленне кандыдата медыцынскіх навук Валянціна Грыцкевіча, „Літаратура і мастацтва”* (3 VI 1988), с. 8.

⁶⁶ Р. Хайдэнрайх, *Памяць пра ахвяр сталінізму ў Беларусі*, у: *Месцы памяці ахвяраў камунізму ў Беларусі*, уклад. А. Камінскі, [Лейпцыг] 2011, с. 29–55; А. Тэмпер, *Няма спакою для забітых у Курапатах*, у: *Месцы памяці ахвяраў камунізму ў Беларусі...*, с. 57–73.

⁶⁷ Постановление Совет Министров Белорусской ССР от 18 января 1989 г. № 42, Об увековечении памяти жертв массовых репрессий 1937–1941 годов в лесном массиве Куропаты, <http://pravo.kulichki.com/zak/year19xx/doc48769.htm> (dostęp: 8.03.2024).

⁶⁸ У. Адамушка, *op. cit.*, с. 4.

⁶⁹ *Сборник нормативных документов по восстановлению прав граждан, пострадавших в ходе политических репрессий 20–80 х годов*, сост. В. Адамушка, Ю. Кладухин, Минск 1991; *Рэабілітацыя. Зборнік дакументаў і нарматыўных актаў па рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў 1920–1980-х гадоў у Беларусі*, уклад. А. Дзярновіч, Мінск 2001; *Закон-подательство Белоруссии о реабилитации жертв политических репрессий*, <https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/rehabilitation/rehabilitation-law-bel> (dostęp: 9.03.2024).

W okresie pieriestrojki wracały z niebytu utwory międzywojennych historyków, wycofane z użytku w okresie stalinowskim. Należał tu chociażby ponowiony drukiem podręcznik Ihnatoŭskiego „Krótki zarys historii Białorusi”⁷⁰. Za przejaw ustosunkowania się do przeszłości trzeba uznać proces rehabilitacji ofiar systemu stalinowskiego w 1988 r.⁷¹, np. historyków i działaczy BRL Alaksandra Cwikiewicza i Łastoŭskiego. Aczkolwiek – co nie ulega wątpliwości – powyższy proces, zapoczątkowany jeszcze za rządów Chruszczowa, nie oznaczał osądzenia zbrodni terroru państwowego, świadczył jedynie o przywróceniu pamięci o osobach represjonowanych w okresie stalinowskim.

„Na drodze do konfrontacji i ekstremizmu...”

Mimo poszerzenia granic wolności słowa w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w., władze białoruskie nadal zachowują monopol nad środkami masowego przekazu. Próbuąc odnieść się do białoruskiej dyskusji o „białych plamach” w historii, wypada uwzględnić treści oraz styl prasy rządowej pełniącej rolę jednego z głównych kanałów komunikacyjnych oraz wywierającej wpływ na nastroje społeczne. Mimo względnej swobody dyskusji na łamach prasy rządowej dozowano informacje, a działalność partii rządzącej przedstawiano w pozytywnym świetle poprzez pryzmat osiągnięć w zakresie „budowy socjalizmu z ludzką twarzą”⁷².

Do powyższej dyskusji, wywołanej tekstem o Kuropatach autorstwa Pazniaka i Szmyhałoŭa, włączyły się media rządowe. Od lipca 1988 r. na łamach prasy rządowej zaczęły ukazywać się artykuły traktujące o niemieckiej okupacji Białorusi w czasie II wojny światowej. Elementem tej narracji było uwypuklenie faktów kolaboracji z okupantami. Jak można sądzić, planowana ogólnie akcja, niebędąca dziełem przypadku, miała na celu odwrócenie uwagi czytelników od dyskusji na temat zbrodni stalinowskich⁷³.

Wśród 12 „republikańskich” tytułów prasowych oraz sześciu obwodowych gazet ważne miejsce w propagandzie partyjnej zajmował dziennik „Wieczernij Minsk”. 26 kwietnia 1989 r. na łamach tej gazety przywołano opinię „grupy problemowej” mińskiej Wyższej Szkoły Partyjnej oraz Instytutu Historii Partii przy KC KPB odnośnie do działalności struktur nieformalnych oraz treści niektórych pism

⁷⁰ У. Міхнюк, *Сумленна служыў народу (да пытання аб палітычнай рэабілітацыі У.М. Ігнатоўскага)*, у: *Акадэмік У.М. Ігнатоўскі. Матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных 110-годдзю з дня нараджэння*, склад. М. Токараў, Мінск 1993, с. 96–101; *Літэратура о жизни и деятельности академика В.М. Игнатовского*, <http://library.basnet.by/html/csl/260/3.htm#lit> (dostęp: 3.03.2024).

⁷¹ *Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий*, сост. Н. Токарев, ред. А. Махнач, Минск 1992, с. 64–65, 110–111.

⁷² А. Слука, *Беларуская журналістыка*, ч. 3, Мінск 2009, с. 260–261.

⁷³ Ю. Туронак, *Кожны чацвёрты і Курапаты*, „Кантакт. Шляхі беларускай думкі” (1989), № 1, с. 17.

drugoobiegowych. Dyskutanci, nie argumentując swego stanowiska, sugerowali, że niezależne pismo „Kontakty” opublikowało „rażące oszczerstwa pod adresem kierownictwa partii”, lub to, że w jednej z publikacji Pazniaka „w zawołowanej formie mówi się o eliminacji kierownictwa politycznego Komunistycznej Partii Białorusi”. Stwierdzono także, że „na uwagę zasługują ataki szeregu nieformalnych stowarzyszeń na KPZR, organy partyjne i sowieckie, przywódcy republiki”⁷⁴.

Negatywną reakcję wywołał referat *Każdy czwarty i Kuropaty* Jerzego Turonka, opublikowany w pierwszym numerze tegoż pisma z 1989 r. Autor zweryfikował utrwaloną tezę o tym, że podczas okupacji zginęła jedna czwarta ludności Białorusi, a także dokonał charakterystyki polityki nazistowskiej i stalinowskiej oraz ich skutków na Białorusi, wnioskując, że stalinizm zniszczył więcej ludności cywilnej Białorusi niż naziści.

Próbując polemizować z powyższym tekstem oraz nie będąc w stanie prowadzić dyskusji w merytoryczny sposób, oponenci rządowi ograniczyli się do zarzutów, że w artykule „tak naprawdę idealizuje się faszyzm i wybiela się jego zbrodnicza działalność na okupowanym obszarze Białorusi”⁷⁵. By wzmocnić efekt propagandowy, przywołali fragment referatu traktujący o wspieraniu przez „niemiecką cywilną administrację” szkolnictwa, wydawnictw i kultury białoruskiej, co jeszcze bardziej zaostriżyło krytyczny ton sporu. Do odbiorcy poza tym miał dotrzeć komunikat o sympatyizowaniu z nazistami.

Wychodząc z założenia, że w dyskursie publicznym okres okupacji niemieckiej ma charakter pejoratywny, opatrzyli swoje rozważania oceną moralną: „Jak można upaść tak nisko, posunąć się do bluźnierstwa wobec pamięci milionów poległych podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”⁷⁶. Tak ekspresyjna ocena sprowadzała się do dezorientacji czytelnika poprzez wskazanie sił, które „komplikuja poszukiwanie dróg prowadzących do konsolidacji wszystkich zdrowych sił społecznych”, ich etykietowanie z wykorzystaniem językowych *cliché*: „Na drodze konfrontacji i ekstremizmu nie da się rozwiązać nabrzmiałych problemów”⁷⁷.

Historyzacja polityki

Białoruska scena polityczna swymi początkami sięga transformacji ustrojowej z lat osiemdziesiątych XX w. Toteż z racji zetknięcia się w tym czasie dwóch paradygmatów interpretacji przeszłości warto poświęcić nieco uwagi ówczesnej myśli historycznej struktur opozycyjnych, a mianowicie wizji historycznej Białoruskiego

⁷⁴ „Первопроходцы” в перестройке, или к чему призывают так называемые друзья народа?, в: *Неформальные объединения...*, s. 10–14.

⁷⁵ Ю. Туронак, *op. cit.*, s. 17–23; zob. też: J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993.

⁷⁶ „Первопроходцы” в перестройке..., s. 12.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 13.

Frontu Ludowego na czele z archeologiem Pazniakiem. Do czego odwoływał się ten ruch?

Źródłem poznania myśli historycznej nowo powstających formacji są ich dokumenty programowe. Na przełomie 1988 i 1989 r. na łamach gazety „Nawiny BNF” został opublikowany projekt programu Białoruskiego Frontu Ludowego. W rozdziale „Suwerenność” spotykamy licznie odniesienia do przeszłości, ciągłości historycznej narodu. Wyraźnie widać, że autorzy dokumentu nawiązywali do doświadczeń historycznych oraz poszczególnych form państwowości:

Tradycja państwowości księstwa połockiego i turowskiego, suwerenności Białorusi i Litwy uosobionej w Wielkim Księstwie Litewskim, Ruskim i Żmudzkiem, tradycja walki za godne istnienie człowieka i narodu – powstania Kościuszki, Kalinowskiego, rewolucje 1905–1907 i 1917 r., to wszystko w konsekwencji skutkowało samostanowieniem białoruskiej nacji oraz ogłoszeniem niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej 25 marca 1918 r., a później utworzeniem suwerennej Radzieckiej Socjalistycznej Republiki Białorusi 1 stycznia 1919 r.⁷⁸

Wprowadzenie do dyskusji publicznej pojęcia suwerenności państwowej, jak zresztą odwołanie się do faktu proklamowania aktu niepodległości w 1918 r., traktowanego jako „pierwsza próba realizacji ideałów młodego narodowowyzwoleńczego ruchu”⁷⁹, były nie bez znaczenia dla kształtowania się kultury politycznej opartej na tradycji historycznej. Za pierwszoplanowe zadania Białoruski Front Ludowy uznał „obudzenie pamięci historycznej i świadomości narodu”, „walkę z konserwatyzmem w nauce historycznej i biurokratycznym zarządzaniem nauką”, przywrócenie historycznego nazewnictwa ulicznego, rehabilitację oraz upamiętnienie ofiar zbrodni stalinizmu⁸⁰. Nie ulega wątpliwości, iż ta konstrukcja wyraźnie kontrastowała z oficjalną wizją historii.

Powyższe wykorzystanie argumentów historycznych w walce politycznej Rainer Lindner określił jako „historyzację polityki” („Die Historisierung der Politik”):

Jest oczywiste, że z jednej strony historia stała się rezerwuarem argumentacji politycznej (Reservoir der politischen Argumentation) dla wszystkich aktorów [...]. W miarę przyjmowania programów przez ugrupowania polityczne i uchwalenia przez nowo utworzone państwo ustaw i projektów konstytucji, historia narodowa była wszechobecna. W 1989 r. Front Ludowy (BNF) nawiązał do dawnych państwowych tradycji księstw połockiego i turowsko-pińskiego, do „suwerenności Białorusi i Litwy w Wielkim Księstwie Litewskim, Ruskim i Żmudzkiem [...]”⁸¹.

⁷⁸ *Матэрыялы да практу БНФ Адраджэньне. Навіны Беларускага народнага фронту за перабудову, „Адраджэньне”* (1989), № 3, с. 4.

⁷⁹ *Ibidem*, с. 1.

⁸⁰ *Ibidem*, с. 8, 9.

⁸¹ R. Lindner, *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999, s. 402.

Podsumowanie

Narracja historyczna w Związku Radzieckim była podporządkowana bieżącym racjom politycznym. Przeszłość miała usankcjonować istniejący ład społeczny, co skutkowało wyłączeniem z obiegu naukowego oraz sfery edukacyjnej licznych obrazów historycznych, a także wykluczeniem społeczeństwa z dyskusji o przeszłości.

Okres pieriestrojki charakteryzował się zapoczątkowaniem szerokiej dyskusji publicznej traktującej o białoruskiej przeszłości, którą cechowały inkluzyjność oraz wymykanie się spod kontroli partyjno-państwowej. Znamienne jest to, że stopniowa utrata kontroli partii komunistycznej nad konstruowaniem narracji historycznej oraz zakwestionowaniem oficjalnego schematu wizji historycznej wynikała z odgórnego inicjowania likwidacji „białych plam” w historii.

Dążenie do przewartościowania wizji historii było uwarunkowane różnymi czynnikami, np. wzrastającą aktywnością społeczną, stanem ówczesnej historiografii oraz tabuizowaniem obszarów badawczych, odgórną instrumentalizacją narracji historycznej, funkcjonowaniem zideologizowanej oferty edukacyjnej, co po części w przypadku bieżących dziejów XX w. miało się ze świadomością historyczną.

W spór o obraz białoruskiej przeszłości zaangażowały się różne grupy społeczne, np. inteligencja humanistyczna, studenci, struktury nieformalne. Społeczeństwo wówczas nurtowały liczne „białe plamy” dotyczące etnogenezy, kwestii ewolucji państwowości lub wydarzeń dwudziestowiecznej historii. W dużej mierze powyższa dyskusja przerodziła się w ostry spór mający charakter konfliktu światopoglądowego na tle ideologicznym.

Niniejsze rozważania zawierają dalsze postulaty badawcze, np. możliwość podjęcia refleksji nad dyskusją na temat historii, toczącą się w mediach, ówczesną publicystyką historyczną oraz polityką oświatową. Wstępna analiza najciekawszych polemicznych artykułów z prasy państwowej z lat 1988–1989 wskazuje na orientację mediów rządowych na radziecki dyskurs historyczno-ideologiczny. Poza tym przemyślenia te należy traktować jako wstęp do dalszych badań o charakterze historycznoprasowym.

Nie ulega także wątpliwości, że okres pieriestrojki jako przełomowy okres dziejów nie może nie inspirować do namysłu nad historią zarówno pełniącą funkcję narzędzia politycznego oraz delegitymizacji fundamentu historycznego systemu radzieckiego, jak i będącą instrumentem kształtowania się tożsamości narodowej.

‘At a Crossroads of Thought’: The Belarusian Dispute over History during Perestroika

Abstract

In the Soviet Union, historical narratives were often shaped by contemporary political agendas. The past was used to justify the existing social order, resulting in the exclusion of many

historical perspectives from academic discussions and education. This also meant that society itself was frequently left out of conversations about history.

The period of perestroika was characterised by the beginning of a broad public discussion about the Belarusian past, which was inclusive and beyond the control of the party and the state. Significantly, the gradual loss of power by the Communist Party over the construction of historical narrative and the questioning of the official historical vision were the result of a top-down initiative to eliminate the ‘white spots’ of history.

Various social groups, including the humanities intelligentsia, students, and informal structures, became involved in the dispute over the image of Belarusian history. At that time, society was preoccupied with numerous ‘white spots’ concerning ethnogenesis, the evolution of statehood and events in 20th-century history. To a large extent, this discussion evolved into a fierce ideological dispute.

«На распутье мыслей»: белорусский спор об истории в период перестройки

Абстракт

Исторический нарратив в Советском Союзе был подчинен текущим политическим сообщениям. Прошлое должно было узаконить существующий общественный порядок, что повлекло за собой исключение из научного оборота и образовательной сферы многочисленных исторических образов, а также исключение общества из дискуссий о прошлом.

Период перестройки ознаменовался началом широкой общественной дискуссии о белорусском прошлом, отличавшейся инклюзивностью и выходом из-под партийного и государственного контроля. Характерно и то, что постепенная утрата контроля коммунистической партии над построением исторического нарратива и усомнение в официальной схеме исторического видения стали результатом инициированного сверху удаления «белых пятен» в истории.

В спор об образе белорусского прошлого были вовлечены различные социальные группы, напр. гуманитарная интеллигенция, студенчество, неформальные структуры. В то время общество терзали многочисленные «белые пятна» в вопросах этногенеза, эволюции государственности или событий истории XX в. В значительной степени вышеупомянутая дискуссия переродилась в острый спор, носивший характер мировоззренческого конфликта на идеологической основе.

Bibliografia

Źródła drukowane

Абецедарский Л., Баранова М., Павлова Н., *История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы*, Минск 1960.

Абецедарский Л., Баранова М., Павлова Н., *История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы*, ред. Л. Абецедарский, изд. 7, Минск 1968.

Абецедарский Л., Баранова М., Павлова Н., *История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы*, ред. Л. Абецедарский, перевод с третьего белорусского издания, Минск 1963.

Акты Виленской археографической комиссии, т. 34: *Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию*, Вильно 1909.

- Бяляцкі А., *На Дзяды мы не збаяліся. Мы „адвязалися”. Мы зрабілі годную справу*, <https://www.sn-plus.com/2022/11/02/ales-byalyaczki-na-dzyady-my-ne-zbayalisya-my-advyazalisya-my-zrabili-godnuyu-spravu> (dostęp: 4.03.2024).
- Выступленне доктара гістарычных навук М.П. Касцюка, „Літаратура і мастацтва”* (3 VI 1988), с. 6.
- Выступленне кандыдата медыцынскіх навук Валянціна Грыцкевіча, „Літаратура і мастацтва”* (3 VI 1988), с. 8.
- Вярнуць народу годнасць, „Літаратура і мастацтва”* (3 VI 1988), с. 4–5.
- Гілевіч Н., *Сацыяльныя і маральныя праблемы ў жыцці і літаратуры, „Літаратура і мастацтва”* (12 VI 1987), с. 2–8.
- Дэкларацыя Беларускага грамадскага гісторыка-асветніцкага таварыства памяці ахвяраў сталінізму „Мартыралог Беларусі”, у: З. Пазняк, У. Крукоўскі, І. Марачкіна-старэйшая, Мартыралог, Менск 1989, с. 7–10.*
- Законодательство Белоруссии о реабилитации жертв политических репрессий*, <https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/rehabilitation/rehabilitation-law-bel> (dostęp: 9.03.2024).
- Корзун В., *По следам одной беседы, в: Неформальные объединения в политической жизни республики*, Минск 1990, с. 70–75.
- Матэрыялы да праекту БНФ Адраджэньне. Навіны Беларускага народнага фронту за перабудову, „Адраджэньне”* (1989), № 3, с. 3–9.
- Пазняк З., Крукоўскі У., Марачкіна-старэйшая І., *Мартыралог*, Менск 1989.
- Пазыняк З., Шмыгалёў Я., *Курапаты – дарога смерці, „Літаратура і мастацтва”* (3 VI 1988), с. 14–15.
- „Первопроходцы” в перестройке, или к чему призывают так называемые друзья народа?, в: Неформальные объединения в политической жизни республики*, Минск 1990, с. 10–14.
- Постановление Совет Министров Белорусской ССР от 18 января 1989 г. № 42 Об увековечении памяти жертв массовых репрессий 1937–1941 годов в лесном массиве Куропаты*, <http://pravo.kulichki.com/zak/year19xx/doc48769.htm> (dostęp: 8.03.2024).
- Сборник нормативных документов по восстановлению прав граждан, пострадавших в ходе политических репрессий 20–80 х годов*, сост. В. Адамушка, Ю. Кладухин, Минск 1991.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарый*, Мінск 1989.
- Убежденность – опора перестройки. Встреча в ЦК КПСС, „Правда”* (14 II 1987).
- Шаўчук І., *Гісторыя ці наслугачка?, „Літаратура і мастацтва”* (12 IV 1991), с. 5.

Opracowania

- Grabski A.F., *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000.
- Historikerstreit. Spór o miejsce III Rzeszy w historii Niemiec*, red. M. Łukasiewicz, Londyn 1990.
- Lindner R., *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1999.
- Sahanowicz H., *Białoruska historiografia wczoraj i dziś, „Przegląd Wschodni”* 8 (2001), z. 3 (31), s. 759–775.
- Sahanowicz H., *Losy białoruskiej historiografii: od sowietyzacji do zachodniorusizmu nowego typu, „Studia Białorutenistyczne”* 3 (2009), s. 103–143.
- Sahanowicz H., *Źródła pamięci historycznej współczesnej Białorusi. Powrót zachodniorusizmu*, tłum. A. Gil, Lublin 2006.
- Turonek J., *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993.

- Адамушка У., *Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі*, Мінск 1994.
- Андросік Л., *Мартыралёг Беларусі*, у: *Дэмакратычная апазыцыя Беларусі 1956–1991. Пэрсанажы і кантэкст. Даведнік*, рэд. А. Дзярновіч, Менск 1999, с. 123–124.
- Астроўская Т., *Культура і супраціў. Інтэлігенцыя, інішадумства і самвыдат у савецкай Беларусі (1968–1988)*, Беласток 2022.
- Белазаровіч В., *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі*, Гродна 2006.
- Белы А., *Служыць аддана Радзіме*, у: *Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Успаміны, творы, фотаматэрыялы*, Мінск 2007, с. 14–38.
- Валахановіч А., *Самабытны гісторык, няскораны чалавек*, у: *Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Успаміны, творы, фотаматэрыялы*, Мінск 2007, с. 143–147.
- Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий*, сост. Н. Токарев, ред. А. Махнач, Минск 1992.
- Выхоўваць гісторыяй*, падрыхт. В. Іпатава, „Спадчына” (1990), № 1, с. 2–7.
- Вярнуць нацыянальныя скарбы. „Круглы стол” на пытаннях захавання і вяртання спадчыны*, „Спадчына” (1991), № 1, с. 2–9.
- Грицкевич А., Грицкевич В., Мальдис А., *Неужели „запретная зона”?*, „Советское славяноведение” (1988), № 3, с. 81–87.
- Дзяды, 1 лістапада 1987 года, Купалаўскі сквер*, <https://vytoki.net/?photo=00036573> (dostęp: 4.03.2024).
- Дзярновіч А., *Нонканфармізм у Беларусі: 1953–1985. Даведнік*, т. 1, Мінск 2004.
- Думин С., *Об изучении истории Великого княжества Литовского*, „Советское славяноведение” (1988), № 6, с. 97–101.
- Дэмакратычная апазыцыя Беларусі 1956–1991. Пэрсанажы і кантэкст. Даведнік*, рэд. А. Дзярновіч, Менск 1999.
- Ермаловіч М., *Па слядах аднаго міфа*, Мінск 1989.
- Ермаловіч М., *Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск 1990.
- 3 гісторыяй на „Вы”*, уклад. У. Арлоў, Мінск 1991.
- Загарульскі Э., Круталевіч В., Хацкевіч А., *Да чытача*, у: *На скрыжаванні думак. Вучоныя аб „белых плямах” гісторыі Беларусі*, Мінск 1990, с. 3–11.
- Историография истории СССР. Советский период*, ред. И. Минц, Москва 1982.
- Капыскі З., *Беларуска-літоўскія летапісы як помнікі гістарычнай думкі*, „Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук” (1986), № 4, с. 80–88.
- Капыскі З., Чапко В., *Историография БССР (эпоха феодализма)*, Минск 1986.
- Касьянов Г., *Украина и соседи. Историческая политика 1987–2018*, Москва 2019.
- Каханоўскі Г., *Археалогія і гістарычнае крываніштва Беларусі ў XVI–XIX стст.*, Мінск 1984.
- Киштымов А., Виталь Скалабан. *Имя в Истории*, у: *Ісці на святло лабірынтамі даўніх падзей. Зборнік памяці Віталія Скалабана*, уклад. А. Сідарэвіч, А. Фядута, М. Шумейка, Мінск 2013, с. 125–130.
- Краўцэвіч А., *Стварэнне Вялікага княства Літоўскага*, Мінск 1998.
- Ликвидация „белых пятен истории” в эпоху освободительной Перестройки Горбачева*, <https://ed-glezin.livejournal.com/1179927.html> (dostęp: 5.03.2024).
- Литература о жизни и деятельности академика В.М. Игнатовского*, <http://library.basnet.by/html/csl/260/3.htm#lit> (dostęp: 3.03.2024).
- Лінднэр Р., *Беларускія гісторыкі над Сталіным (1870–1945)*, „Беларускі гістарычны агляд” 5 (1998), сш. 2 (9), с. 365–395.
- Лінднэр Р., *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, Мінск 2003.

- Лойка Т., *Крыжовы шлях. Дапаможнік для вывучаючых гісторыю*, Мінск 1993.
- Мальдзіс А., *Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. Нарысы быту і звычаяў*, Мінск 1982.
- Мінскаму клубу „Спадчына” і надалей так трымаць кірунак! (да 25-годдзя клуба „Спадчына”), https://spadchyna.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1312:-25-&catid=1:2009-03-09-12-59-43&Itemid=2&el_mcal_month=12&el_mcal_year=202 (dostęp: 2.03.2024).
- Михнюк В., *По дороге и на обочине, „Коммунист Белоруссии”* (1988), № 5, с. 66–71.
- Міхнюк У., *Сумленна служыў народу (да пытання аб палітычнай рэабілітацыі У.М. Ігнатойскага)*, у: Акадэмік У.М. Ігнатойскі. *Матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных 110-годдзю з дня нараджэння*, склад. М. Токараў, Мінск 1993, с. 96–101.
- На скрыжаванні думак. Вучоныя аб „белых плямах” гісторыі Беларусі*, Мінск 1990.
- Пазацэнзурны пэрыядычны друк Беларусі (1971–1990). Каталёг*, склад. Ю. Лаўрык, Л. Андрасік, Менск 1998.
- Пазняк З., Шмыгалёў Я., Крывальцэвіч М., Іоў А., *Курапаты*, Мінск 1994.
- Правда истории. Память и боль*, Минск 1991.
- Рэабілітацыя. Зборнік дакументаў і нарматыўных актаў па рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсіў 1920–1980-х гадоў у Беларусі*, уклад. А. Дзярновіч, Мінск 2001.
- Сагановіч Г., „Возможны негативные последствия”, або дыскусія пра балцкі субстрат у БССР эпохі Маісэрава, „Беларускі гістарычны агляд” 30 (2023), сш. 1–2, с. 117–154.
- Сагановіч Г., *Невядомая вайна*, Мінск 1995.
- Сахаров А., *Историография истории СССР. Досоветский период. Курс лекций*, Москва 1978.
- Селяменеў В., Берлеж М., *ЦК партыі: адзнака пісьменнікам*, <https://zviazda.by/be/news/20230724/1690212705-ck-partyi-adznaka-pismennikam> (dostęp: 14.03.2024).
- Слука А., *Беларуская журналістыка*, ч. 3, Мінск 2009.
- Смоленчук А., *Культура памяти и историческая политика в Республике Беларусь, „Історичні і політалагічныя даследаванні”* (Вінніца 2018), спеціальний вип., с. 58–67.
- Сосна У., Яноўскі А., *Адкрываючы новыя далягляды: беларуская састаўляючая ў дзейнасці гістарычнага факультэта БДУ (канец 1980-х – першая палова 1990-х гг.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права” (2014), № 1, с. 28–32.
- Сташкевіч М., *Сучасныя даследаванні гісторыі Беларусі: стан, дасягненні, праблемы і перспектывы*, у: *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі. Стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, ч. 1, рэд. І. Крэнь, У. Навіцкі, І. Змітровіч, Гродна 2003, с. 9–35.
- Тарасаў С., *Полацкае княства ў XI ст. (станаўленне і барацьба за дзяржаўную незалежнасць)*, у: *Старонкі гісторыі Беларусі*, Мінск 1992, с. 37–47.
- Ткачоў М., *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст*, Мінск 1978.
- Ткачоў М., *Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.*, „Беларускі гістарычны часопіс” (1993), № 1, с. 83–90, № 2, с. 56–64.
- Ткачоў М., *Замкі Беларусі (XIII–XVII ст.)*, Мінск 1977.
- Ткачоў М., *Замкі і людзі*, Мінск 1991.
- Ткачоў М., *Напісанае застаецца*, у: М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск 1990, с. 6–8.
- Турунак Ю., *Кожны чацвёрты і Курапаты, „Кантакт. Шляхі беларускай думкі”* (1989), № 1, с. 17–23.
- Тэмпер А., *Няма спакою для забітых у Курапатах*, у: *Месцы памяці ахвяраў камунізму ў Беларусі*, уклад. А. Камінскі, [Лейпцыг] 2011, с. 57–73.
- Улашчык М., *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва 1985.

- Хайдэнрайх Р., *Памяць пра ахвяр сталінізму ў Беларусі*, у: *Месцы памяці ахвяраў камунізму ў Беларусі*, уклад. А. Камінскі, [Лейпцыг] 2011, с. 29–55.
- Шаўчук І., *Аб некаторых аспектах партыйнага кіраўніцтва гістарычнай навукай у БССР (70–80-я гады)*, у: *Старонкі гісторыі Беларусі*, Мінск 1992, с. 148–156.
- Шаўчук І., *Гісторыка-партыйная навукa, у: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996, с. 31.

Jerzy Gordziejew, dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Obszary badawcze: historia miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, źródłoznawstwo, onomastyka historyczna, polsko-białoruskie stosunki językowe w XVIII w., reformy zarządu terenowego w drugiej połowie XVIII w., działalność podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza, polityka historyczna w Europie Wschodniej (hardziejew@gmail.com).

Jerzy Gordziejew, PhD hab., assistant professor at the Institute of Russian and East European Studies of the Jagiellonian University. Specialisation: urban history of the Grand Duchy of Lithuania, source studies, historical onomastics, Polish-Belarusian language relationship, local government reforms in the second half of the 18th century, activity of the treasurer of the Grand Duchy of Lithuania Antoni Tyzenhauz, historical policy in the Eastern Europe (hardziejew@gmail.com).